

Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)

Suraiya Faroqhi

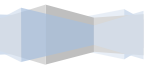
Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, 238 Sayfa, ISBN: 975-333-031-6

Büşra BULUT*

İktisadi ve sosyal tarih üzerine çeşitli çalışmalara imza atmış olan Suraiya Faroqhi'nin 1994 yılında İngilizce yayınlanmış olan *Hacılar ve Sultanlar* eseri 1995 yılında Türkçe'ye kazandırılmıştır. 1517-1638 yılları arasında Osmanlı'nın Hicaz hakimiyetini Mekke ve Medine hac yolları üzerinden açıklayan kitap alanında verilmiş önemli bir eserdir. 17.yy ve sonrasında bölgeyle ilgili verilmiş birçok kaynak olmasına rağmen Hicaz üzerine yapılmış çalışmaların oldukça az olduğuna değinen yazar, bunun nedeni olarak Mekke ve Medine'nin özel konumuna işaret ediyor. Kitabın haccı dinsel olmaktan çok siyasal ve toplumsal bir olgu olarak ele alıyor olması, kullanılan kaynakların mahiyetini de değiştirmiştir.

7 ana başlık, giriş ve sonuç bölümlerinden oluşan kitap, dönemlendirme meselesi ve bu sahadaki mevcut perspektifleri ele alarak başlıyor. Bir siyasal ve toplumsal örgütlenme olarak ele alındığında hac, içinde; iletişimi, maddi ve manevi aktarımları barındıran bir olgu olarak karşımıza çıkıyor. Bu nedenle Osmanlı'nın bölgeye hakimiyeti ve merkezden çok farklı şekilde uygulanan bir egemenlik anlayışının nasıl kurgulandığı meselesi önem kazanıyor. Mısır'ın Osmanlı hakimiyeti altına alınmasıyla birlikte bu bölgenin farklı bir yönetimle karşılaşmasına paralel olarak Osmanlı yönetim şekli açısından da yeni bir biçim denenmiştir. Faroqhi'nin de sıklıkla belirttiği gibi Hicaz bölgesindeki Osmanlı egemenliği Memlük'ten devralınmış ve içinde bir sürekliliği barındırmıştır. 1617 yılına gelene kadar hac ibadetinin siyasal ve sosyal karşılığı ile ilgili çok önemli bilgiler veren eserler zaten kayda geçmişti. Yazarın da dikkatle faydalandığı bu eserler; Nâsır-ı Hüsrev, İbn Cübeyr, El Semhudi.

* FSMVÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Yüksek Lisans Öğrencisi, busrabulut1@hotmail.com

Faydalanılan mezkur eserler *Osmanlı Öncesinde Hac* bahsi için ana kaynaklar olarak kullanılmıştır. Bu metinlerde 1517 yılından evvel bölgenin durumu ile ilgili çokça kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlar teknik, sosyo-ekonomik bilgilerin yanında İslam dünyasındaki hükümdarların aralarındaki çekişmeleri de belgeler niteliktedir. 16.yy'a değin ortaçağ hac tarihine ilişkin en önemli kaynakları gezginlerin anlatıları olduğunun altını çizen Faroqhi, 16.yy sonrası için de; Mühimme Defterleri, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si, Süheylî'nin *Risale*'si gibi kadim eserleri saymaktadır. Kitabın ana anlatısı da bu eserler ve arşiv belgeleri üzerine bina edilmiştir. Yazar, 16.yy öncesinde hac yollarının güvenliği ve ileri gelenlerin nasıl yolculuk yaptıklarına dair temel bilgileri Endülüslü Katip İbn Cübeyr'in hac notlarından alırken, dönemin hac ibadetinin nasıl yerine getirildiğine dair ana bilgileri de Şair Nâsır-ı Hüsrev'in *Sefernâme*'si aracılığıyla anlatır. Yine bu dönemde Mescid-i Nebevî'nin en ayrıntılı betimlemesinin verildiği El-Semduhî'nin eseri sayesinde binanın detaylı bilgilerini elde edebiliyoruz.

Kervan Yolları bölümüyle birlikte artık Osmanlı'nın Hicaz'ı almasından sonraki durumunun izahına geçilmektedir. Yine bu bölümde de ana kaynak olarak anlatılar ve artık tutulmaya başlamış detaylı Osmanlı arşivleri kullanılmaktadır. El Cezari'nin metninin yanısıra Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi* aktif rol oynamaktadır. Kahire ve Şam hac kervanları ve hazırlıkları, kervanların örgütlenmesi, yola çıkış ve dönüş törenleri, güzergahlar, hacılara ve askerlere verilen hizmetler gibi detaylar açıklanmış, bu uygulamaların sürekliliğine dikkat çekilmiştir. 1250-1517 yılları arasında Memlûk sultanları eliyle zaten biçimlenmiş olan kervan yolları 1517 sonrasında Osmanlı uygulamaları ile geliştirilerek sürdürülmüştür. Şam kervan yolu hakkında paşah fermanları ve muhasebe defterleri üzerinden genel bir tablo çizilebiliyor olsa da Kahire yollarında olduğu gibi geniş bilgiler edinilebilecek ve karşılaştırma yapılacak eserler bulunmamaktadır. Buna mukabil Kahire kervanı ile ilgili çokça eser vardır ama içlerinden en geniş El Cezari'nin anlatısıdır. Kitap, bu kaynakların haricinde bütçelere bakılarak kervanın hiyerarşik işleyiş düzeni ve farklı dönemlerin kıyaslamasının yapılabileceğini belirtmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda törenler ve alaylar hükümdarın tebası üzerindeki hakimiyeti hakkında sembolik ritüeller taşıır. Kervan yollarının çıkış noktası olan İstanbul, Şam ve Kahire yapılan törenler de kaynaklarda genişçe yer alır ve özellikle Evliya Çelebi'nin eserinde de geniş şekilde betimlenmiştir. Kitap da bu eserden faydalanarak kervanların yola çıkışını detaylı şekilde ele almıştır. Bu ritüeller semboliktir ve her aşaması kitlelere gösterilerek yapılır çünkü bir hakimiyet ve güç belirteci içerir. Bu hiyerarşik düzenle vali, yetkisini padişah'tan aldığı beyan eder, bunun vurgulanması da Haremeyn-i Şerife'nin hizmetkarının padişah olduğu ve onun yetkisi ile gerçekleştirildiğini temellendirmedir. Bu kervanlar aracılığıyla hacca yola çıkan kişi sayısı ile ilgili önemli bir eksiğe dikkat çeken Faroqhi 16-17.yy'da iyi örgütlenmiş Osmanlı bürokrasisi olmasına, bütçe gibi detayların kayıt altına alınmasına rağmen hacı sayılarının bilinemediğini belirtir. Kervandaki deve ya da iâşe sayısı ile de yaklaşık rakamlara ulaşmanın pek mümkün olmadığını ifade eden yazar, şayet açık uçlu bir tahminde bulunulmak istenirse İtalyan gezginlerin ya da ihtidaların anlatılarına bakılabileceğinin altını çizer.

Padişahın bu bölge için temel görevlerinden birisi de hac güzergahlarının kontrolüdür. Kitabın üçüncü kısmı olan *Kervan Güvenliği* bölümünde, ancak sınırlı ölçüde denetlenebilen çöl ve kervan yollarının Osmanlı padişahı açısından oldukça zor bir görev olduğunu açıklamıştır. Suriye ve Arabistan çöllerini aşarak yapılan bu uzun yolculukta hacıların güvenliğini sağlamak merkezdeki askeri yöntemlerle gerçekleştirilmiyordu. Bölgeye asker yığmak bir çözüm değildi zaten bölge koşulları da buna elvermiyordu. Bu nedenle ağırlıklı olarak hac kervanı güvenliği bu güzergahta yaşayan bedevilere verilen surre (ödenek) ile sağlanıyordu fakat aynı zamanda hac kervanına yeniçeriler, Suriye kervanına ise sipahiler eşlik ediyordu. Buradan da anlaşılacağı gibi surre sadece alınan hizmetin karşılığı değil aynı zamanda bedevi saldırılarından da korunmak amaçlı kullanılıyordu. Bu surreler gümüş ve altın sikke olarak verildiği için bedeviler bunları pazarlarda alışveriş yaparak Osmanlı ekonomisine de eklenilebiliyorlardı. Surrenin yanısıra bedevi liderlerine hil'at giydiren Osmanlı padişahları onları *curcus honoruma* ekleme imkanı yakalıyordu. Hasılı bölge güvenliği ve düzeni klasik devlet güçleri tarafından yapılmaktan çok yerel unsurlar eliyle gerçekleştiriliyordu. Faroqhi kitabın bu bölümünde kullandığı arşiv ve yazma eserler aracılığı ile aslında çok önemli detaylara değinmektedir. Bilinen Osmanlı egemenlik anlayışının değişkenliğinin ve siyasi stratejideki inceliklerin net şekilde görüldüğü

pasajda dipnotla birlikte verilen kaynaklarla birlikte karşılaştırmalı bir okuma yapmak mümkün hale geliyor.

16.yy'da verilmiş eserlerde İslam yazarlarının Osmanlı meşruiyeti üzerine net ve derin ifadeler kullanmıyor olması artık Hicaz egemenliğinde olan Osmanlı'nın Hz. Muhammed'in soyundan gelme iddiasında bulunmaması ile ilişkilidir. Merkezi yönetim de bu önemli unsurdan mahrum olduğunu bildiği için Mekke-Medine yönetiminde bölgenin mevcut kurallarına çok az müdahale ederdi. *Mekke ve Medine Maliyesi* bölümünde de yönetimin önemli parçası olan maliye tartışılmıştır. 15.yy sonu ve 16.yy'ı kapsayan mali planda bir süreklilik vardır. Bu dönemde Haremeyn yararına kurulan vakıfların büyük çoğunluğu Mısır'daydı. Osmanlı bu vakıfların işleyişine müdahale etmeden devam etmesini sağladı ve yeni vakıflar da kurarak bu akışı güçlendirdi. Osmanlı merkezi hükümeti adına yapılan bağışların kayıtlarının bulunduğu söyleyen ve kitabın içinde de ufak bir kısmı ile ilgili istatistik tablo kullanan yazar, bu verilerin asgari değerler olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade ediyor. Bunun nedeni olarak da maliye kayıtlarının dönem karşılaştırmalarına imkan tanımayacak şekilde yazılmasını ve ayrıca gidere dönük detaylı bildilerin olmamasını göstermekte. Yine bu bölümde Harameyn hayrına kurulan Anadolu, Mısır vakıfları hakkında bilgiler verilmekle beraber buraya aktarılan ödeneklerin nerelere harcandığı konusunda detaylı bilgilerin olmadığına altı çizilir. Bu vakıfların varlığına ve işlerliğine Osmanlı çok karışmamıştır. Bu noktada ödemelerden çok bu ödeneklerin aylık dağıtımını önemlidir. Ödeneklerin olaysız dağıtıldığı zamanlarda bu dağıtım süreci ile ilgili çok fazla belge elimize geçmemektedir. Bu bilgiler ancak dağıtım sırasında çıkan olay ve yolsuzlukların mahkeme kayıtları üzerinden bilinmektedir.

Tarih boyunca işlerliğinin yanısıra iktidar sembolü ve dini temsil olarak da kullanılan kamu binaları Osmanlı'nın bölge hakimiyeti esnasında da görülmüştür. Hicaz'ın ücra ve çöl bölgesi olan Mekke-Medine kentlerinde bir yapılaşma yalnız güç değil aynı zamanda pahalı bir çalışmadır ve hükümdarların buraya yapacakları her türlü inşaa faaliyeti siyasi bir karardır. Faroqhi kitabın beşinc bölümünde bu inşaa faaliyetlerinin niteliği ve siyasi karşılığı üzerinde durmuştur. Böyle bir bölge için inşaat malzemelerinin temini, inşaat harcamaları, kutsal bir mekan olan Mescid-i Haram'ın yenilenmesi ve bakımı problemi ve çevresinin şehir planlaması gibi bugün hala büyük sorunlar yaratan konuların incelikle işlenmiş bir örneği verilmiştir. Bu inşaa faaliyetleri için Mekke içinde çok sayıda geniş çaplı vakıf bulunmaktadır. Bu inşaa faaliyetleri için gerekli malzeme İstanbul'da imal edilir ve hazır şekilde bu topraklara gönderilirdi. Burada yine Evliya Çelebi'nin eserinde verilen şehrin ana teması üzerine bilgiler kullanılmıştır. Çelebi, kent sakinlerinin çoğunun zanaatle ilgilenmediğini ve bu inşaatlarda genelde köle olmayan Afrikalı göçmenlerin kullanıldığını ifade etmiştir. Burada dikkate değer diğer bir bilgi ise Osmanlı'nın egemenliği altında olan diğer bölgelerin aksine buradaki inşaatlarda çok sayıda gümüş ve altının kullanıldığıdır. Bu bolluğun, padişahın meşruiyeti açısından önemli bir karşılığı vardır. Ayrıca yapılan tüm değişikliklerde kamuoyunun tepkisinin ölçülmesi de yine bu hassasiyete dönüktür.

Faroqhi'nin dikkat çektiği bir diğer husus da eldeki fermanlar üzerinden Osmanlı hükümetinin iyi düzenlenmiş bir hac kentinin nasıl olması gerektiği üzerine bilgileridir. Buna göre, kent düzenlenmesinde binaların yapılarından, Kabe ve etrafında yaşayan insanların giyimleri, temizlikleri, davranışları üzerine kadar bir düzen fikri vardır. Kabe'nin onarımı tarih boyunca çok mühim bir mesele olmuştur. Bu dönem için de en detaylı bilginin Süheylî'nin *Risale*'sinde olduğuna işaret edilir.

Mühimme Defterleri kayıtları ve seyahatnameler üzerinden haccın dış politikadaki yeri üzerine hazırlanmış olan altıncı bölüm; üst düzey hacıların yol emirleri, Orta Asya'dan, Hindistan'dan, İran'dan gelen hacıların ilgili bilgiler vermenin yanında; hacca giden hanedan mensubu kadınların ve Hintli prens ve prenseslerin konumuna da değinmiştir. Osmanlı toprakları dışından geliş gidişlerin dini boyutlarının yanında önemli bir siyasi karşılığı da vardır. Hac bağışlarının niceliklerinden, bölgeden yabancılarla yaşanan sorunlara kadar Osmanlı'nın ilgilenmesi gereken ciddi meseleleri içerir. Çünkü hac yapmak isteyen bir Müslümanın engellenmesi diye bir durum söz konusu değildir ama bu ziyaretlerin düzenlenmesi gerekmektedir. Alt başlıklarla çoğaltılmış bölümde *İki Haccı Birleştirmek* alt başlığı örneğinden bu siyasi ilişkileri açıklayabiliriz. İran'dan gelen Şii hacıların Mekke ziyaretleri genelde El Necef ve Kerbela'ya yaptıkları ziyaretlerle birleştiriliyordu. 1569'a ait bir fermanla İranlı

hacıların Bağdat ziyaretlerinin yasak olduğu ibaresi geçmektedir. Bunun uygulamada nasıl ilerlediği hususunda açık bilgiler olmasa da 1573 tarihli bir talimatnamede tekrarlanan “Şii hacıların bölgede sadaka dağıtması” üzerine uyarıların siyasi bir mesele olduğu açıktır. Yabancı bir hükümdarın topraklarında bir teba kurmak mevcut hükümet için tehlike arz ediyordu. Ve buna izin verilmedi. Yine aynı şekilde bağışların yüksek olması halinde bu bağışların denetlenmesi ya da sınırlandırılması ile ilgili düzenlemelere gidiliyordu. Bu kısıtlamalar yabancı hükümdarları pek tabi rahatsız da edebilirdi. Burada da devreye devlet temsilcilerinin diplomatik dilleri giriyordu. Faroqi de kitabında bu detayları arşiv kaynaklarından çıkardığı örnek olaylar üzerinden dikkatle veriyor.

Siyaset ve dış ticaretin haccın değişik yönlerini nasıl etkilediğinin araştırıldığı son bölümde, Osmanlı yönetim reaksiyonları detaylı şekilde verilmiştir. Haccın toplumsal ve dinsel karşılığı kadar siyasi ve ekonomik ağların kesişim noktası olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle yönetim, çok geniş bir egemenlik düşüncesine sahip olmalı ve bunları planlamalıdır.

Hicaz’ın Osmanlı tarafından alınması klasik anlatılardan biraz farklı şekilde yansıtılmıştır. buradaki şerifler Osmanlı merkezi yönetimi için aşılmanın ama zaten aşılmasına da gerek olmayan umdelerdi çünkü şerifler eli ile bölgesel yönetim dengesi sağlanmaya çalışılıyordu. Bu şeriflerin birçoğu bedeviler ile anlaşmalara sahipti. Bir şerif bağımsız prens olarak anılıyordu, azledilme hakları olsa da bu durumda müntesib olduğu kabileden yeni bir yönetici seçilmesi şartı da bulunmaktaydı. Mekke şerifi, Osmanlı temsilcisi olan Cidde sancakbeyine bağlıydı. Fakat bu bağlılık şerifin gönlünü hoş tutmakla mümkündü. Çünkü şerifler hem bölgede itibarlıydılar hem de bedevilerle olan ilişkileri neticesinde kendilerine ait ordular barındırabiliyorlardı. Evliya Çelebi’nin 1670’li yıllarda Cidde sancakbeyi ve şerif arasındaki çatışma anektodu bu dengenin ne kadar hassas olduğunu gösterir niteliktedir. Dolayısıyla güçten ziyade ikna yöntemi kullanılmaktaydı. Ekonomik düzenlemede verilen örneklerden; Cidde gümrüğü vergilerinin paylaşımı, Hindistan ticari yolları, altın ve gümüş trafiğinde kontrol edilmesi gereken tüccarlar, Harameyn’in iâşesinin geldiği Kahire ile olan ilişkiler gibi önemli ticari pratikler üzerine kaynaklar bulunmasına rağmen yazarın da belirttiği gibi bunlarla ilgili çok geniş bilgilerin edinileceği kaynaklara sahip değiliz. Bu dönemlerle ilgili ticaretle alakalı belge eksikliğinin nedenleri vardır. Kayıt altına alınan belgeler mali nitelikli belgelerdir fakat Osmanlı buradan çok az vergi almıştır ayrıca Rumeli ve Anadolu’da bulunan ziraat loncaları Hicaz’da neredeyse yoktur. Bu da belgelerin kayıtlanmasındaki eksikliklerin nedenleri arasında sayılabilir. Ancak yazar bu bölümde yabancı çalışmalarını da işaret ederek karşılaştırmalı okumaların mümkün olduğunu belirtmektedir.

Sonuç olarak siyasi, her şeyden çok da sosyal tarih çalışması olarak düşünülmüş olan bu eser amacına dönük bilgileri barındırmanın yanında son kısmında yazar aracılığı ile bir perspektif çalışması da yapmıştır. Kitap, düzen açısından; geniş bir konuyu ele almasına rağmen ana başlıkların alt başlıklarla desteklenmiş olmasıyla takip etmesi kolaylaştırılmış bir dile sahiptir. Kitapta arşiv kaynaklarının yanısıra birincil kaynakların kullanılmış olması hem verdiği bilgiye zenginlik katmış hem de çoklu bir akış sağlamıştır. Ayrıca ilgili bölümlerde dipnotlar aracılığı ile konuyla ilgili yapılmış yerli ve yabancı araştırma-inceleme kaynaklara başvurulmuş ve karşılaştırmalı bir okuma imkanı sağlanmıştır. Dil olarak, baz aldığı tarih aralıkları arasında makro-mikro gidiş gelişler yapan Faroqi kitabı tek boyutlu bir halden kurtarmıştır. Literatürün bir şekilde bize dayattığı stabil Osmanlı toplumunun aksine bu kitapta karmaşık ilişkileri ve Hicaz’daki geçişken yönetim örneklerini seyredebiliyoruz. Bu da bize, dinamik bir egemenlik anlayışı içinde dinamik ve karmaşık bir toplumsal yaşantıyı gösteriyor. Kitap kendi temel amacını sonunda açığa çıkarmıştır aslında. Bu noktada kendini oldukça net şekilde izah etmiş olan Faroqi’nin cümlesine direkt kulak vermekte fayda var: “*Bu kitabın temel hedeflerinden biri, dört yüzyıl boyunca haccın görünür yönlerinden birçoğunu organize etmiş olan Osmanlı siyasi sınıfının, Hicaz’da kendi rolünü nasıl gördüğünü ve betimlediğini anlatmaktır.*” *

* Suraiya Faroqi, Hacılar ve Sultanlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 192

